

ARANY JAVÍTÁSAI AZ EMBER TRAGÉDIÁJÁN

Madách Imre, ez a szigorú önkritikus, kisebbségi komplexumokkal is küzdő költő, teljes bizalommal tette főművét, Az ember tragédiáját Arany János kezébe.

Ez kettőt bizonyít:

Arany János akkor már a magyar irodalom koronázatlan királya volt. — De mutatja azt is, hogy Madách, aki 1840-ben megjelent „Lantvirágok” című kis kötete óta húsz évig sok írása egyikével sem tudott nyilvánosság elé lépni, most érzi, hogy megalkotta élete főművét.

Madách Arany iránti teljes bizalmát mutatja az is, hogy szinte szabad kezét ad neki a mű nyelvi simításaira, sőt lényegesebb javításokra is. „...Törülj bátran...”, írja Aranynak, s javításokra tett javaslatai legtöbbször — tehát nem valamennyit — el is fogadja. Aranynak küldött utolsó, 1864. március 14-én kelt levelében ezt írja: „...Vágj le, ölj meg (t. i. minél szigorúbb kritikával), ha kell, mindig, — de taníts...”

Nem kis dolog, hogy Arany János a Tragédia testes, különös „helyes”-írást és egyáltalán nem kaligrafikus kéziratát átnézésre elfogadta. A Kisfaludy Társaság titkára volt, tele sokirányú elfoglaltsággal. A kéziratot ismeretlen vidéki név, — Sztrégováról jöhet-e valami jó? Szép fényt vet Arany emberségére, és mély felelősségérzetét mutatja, hogy a kézirat átnézését vállalta, és féltékenység, szakmai nagyképűség nélkül foglalkozni kezdett vele.

1861. szeptember 12-én kelt lelkeshangú levele mutatja, hogy a különös hangvételű, darabos-nyelvű írásban — miután másodszor elővéve, végigolvasta — azonnal felismerte a remekművet. „...Csak itt-ott a verselésben, meg a nyelvben talállok némi nehézségeket... De így is, amint van, egy kevés külsimítással, irodalmunk legjelesebb termékei közt foglalhat helyet. Nem tudom, mi szándéka van Kegyednek a kiadásra nézve: én óhajtanám ezt a Kisfaludy Társaság útján eszközölni... Ha óhajtatásom a Kegyed akaratával találkozna, akkor sorról-sorra kijelölném a helyeket, hol — semmiesetre sem lényeges — változtatást gondolnék célszerűnek; vagy beleenyugvása esetében magam tennék rajta egy-két tollvonást, aztán bemutatnám a Társaságnak...”

Arany igen tapintatosan, Voinovich szavával: „bársonyos kézzel” végezte el javításait a kéziratban, részint a szöveg soraiban, részint az ahhoz csatolt hat külön lapon.

Javításainak zöme helyesírási, verselési és stílári jellegű, tartalmi változtatásra alig-alig tesz javaslatot. A legújabb kutatás kimutatása szerint (Arany János Összes művei XIII. kötet, 1966. 574. oldal) a beír- és szócsereket, nyomdai utasításokat is számítván, Arany keznyomát a Tragédia mintegy ezer során találjuk.

Kétségtelen, hogy Az ember tragédiáját, ezt a legvilágirodalombb remekünket Arany mentette meg, elsősorban azzal, hogy felfedezte, nagy lelkesedéssel és hatalmas tekintélyével melléje állt, megadta a mű helyes értékelésének mindmáig ható fő szempontjait, — de nem utolsó sorban szükséges javításaival is.

Mégis tévedés volna Arany szerepét abszolutizálni a Tragédia gondozásában és

történetében. Sötér István, egyik legjelentősebb mai Madách-szakértőnk, helyesen mutat rá a Kritika 1964 novemberi számában arra, hogy „Madách remekműve nem szorul támogatásra, még Arany Jánoséra sem...”

Mai stílusesztétikánk izlése jogán arra is rámutathatunk, hogy Arany javításait mi ma már nem minden esetben fogadhatjuk el helytállóknak.

Felvillantásul néhány példát. Ezeket az eredeti kéziratból veszem. Sormegjelölésem a Tolnai-féle 1923-as kritikai kiadás sorszámozását követi.

40. sor: Madách kézírata (a továbbiakban M.):

Vigaszául sok **vak** éjnek.

Arany javítása (a továbbiakban A.):

Vigaszul a **földi** nemnek.

Madách szövege szemléletesebb, hiszen a hold — erről van szó — az éjszakák vigasza.

42. sor: M:

Itt enyészők omladéka.

A:

Itt enyészők koporsója.

Madách szövege eufonikusabb. Arany javításában a két „k” erőltetett s rosszhangzású.

148. sor: M:

Fukar kezekkel mérsz, de **had** legyen.

A:

Fukar kezekkel mérsz, de **hisz** nagy úr vagy.

SZÁZÉVES HARC A TRAGÉDIÁÉRT

Már elültek a világszerte rendkívül nagy érdeklődést kiváltó Madách-centenárium ünnepeisorozatának hullámai, amikor 1966-ban az Irodalomtörténeti Füzetek 53. számaként, az Akadémiai Kiadó gondozásában napvilágot látott Kántor Lajos Száz éves harc »Az ember tragédiájá«-ért című könyve. A fiatal, tehetséges kolozsvári irodalomtörténész és kritikus tollából megjelent tanulmány ismét — mint már annyiszor egy évszázad folyamán — Madách művére irányította az irodalmi közvélemény figyelmét, mintegy bizonyítva, hogy a Tragédiáról mindig lehet újat mondani, ezt a művet mindig lehet új aspektusból vizsgálni, elemezni. Kántor könyvével nem elsősorban a mindegyre megújuló viták, illetve vitázók száma gyarapodott, — noha egy-két eredeti gondolattal a Madách-képet is gazdagítja — hanem megszületett az első olyan marxista igényű tanulmány, amely a Tragédia körül dúlt eszmei harcok legfontosabb téziseit kísérli meg összefoglalni. A vállalkozás jelentőségét mintegy aláhúzza, hogy aligha írtak, vitakoztak a magyar irodalomban egyetlen műről többet, mint éppen Az ember tragédiájáról.

Mi magyarázza a könyvtárvnivá nőtt Madách-irodalom létrejöttét, hogyan születettek ugyanegy műnek oly különböző értelmezései? A szerző könyve bevezetőjében e kérdésekre kíván választ adni. »Mint minden jelentős irodalmi alkotásért, a társadalmi haladás híveinek meg kellett és meg kell vívniuk a küzdelmet Az ember tragédiájáért is, mert a reakció igyekszik kisajátítani magának a tömegekre hatást gyakorló alkotásokat. A Madách körüli harcok élességét fokozta az, hogy a költő műveiben a legfontosabb világnézeti kérdéseket veti fel, de saját világnézetének ellentmondásossága következtében a Tragé-

Madách szövege jobban kifejezi Lucifer hetyke magabiztosságát. Arany javítása Lucifer „csak azért is megmutatom” elszántságát gúnnyol vegyes alázatoskodással tömpítja.

153. sor: M:

Hozsán' az Úrnak, ki törvényt **szabott**.

A:

Hozsán' az Úrnak, ki törvényt **hozott**.

Madách szövege erőteljesebb. Az Úr a maga törvényét nem parlamentárisan hozza, hanem szuverénül **szabja**.

291. sor: M:

Igen, erőek közt a **legerősebb**.

A:

Igen, erőek közt a **leghatalmasb**.

Az eredeti szebb is, jobb is.

378. sor: M:

De hogyha a hálának **pántja**.

A:

De hogyha a hálának **csatja**.

Arany szerint a pánt „csúnya és nem is tiszta magyar”. Helyette ajánlja: „kapcsa csatja...” A „pánt”, még ha nem volna is magyar eredetű, szebb hangzású mint a „csat”. Egyébként a „csat” sem magyar eredetű.

852. sor: M:

Tán senki sem **forral** már terveket.

A:

Tán senki sem **kohol** már terveket.

diában adott válaszok nem egyértelműek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Az ember tragédiája mindenféle magyarázatra jogos alapot nyújt, s a Tragédia egészének alapos elemzése vezethet el a helyes értelmezéshez — írja.

A Madách-irodalom igen jelentős egyéb tanulmányokkal is szolgálhat: a magyar irodalomkritika, irodalomtörténet és irodalompolitika száz évének keresztmetszetét adja, híven visszatükrözi e száz év irodalmi (és sok esetben politikai) harcait, teljesebbé teszi irodalomtörténeti iskolákról, irodalmi csoportosulásokról, folyóiratokról és egyes írókról, kritikusokról és irodalomtörténészekről alkotott képünket. Kántor a Madách-irodalom e kettős tanulságait három fejezetben — A kortárs szemével; A következő nyolcvan év; A kor színvonalán, — Madách igazáért — vizsgálja, és az elemzés során egy nagy mű vizválasztóján mérhetjük le irodalomkritikánk fejlődését.

Kántor a kortársak közül Arany János, Greguss Ágost, Szász Károly, Erdélyi János és Zilahy Károly Madách-értelmezésével foglalkozik részletesen és megállapítja, hogy «Madách kortársainak nyilatkozatai, bírálati és magyarázatai a legfontosabb kérdésekben megteremtették a Madách-irodalom alapját. Pozitív és negatív, helytálló és helytelen nézetek párhuzamosan fordulnak elő az első értelmezésekben, s ezeknek a nézeteknek ismétlését és továbbvitelét a későbbi Madách-irodalomban mindegyre megtaláljuk. A kortársbírálatok azonban egy olyan fontos szempontból indulnak ki, amelyet a későbbi Madách-tanulmányokban többnyire hiába keresünk: Az ember tragédiáját nem szakítják ki a XIX. század közepe magyar társadalmának és Madách életének összefüggéseiből, igyekeznek a Tragédia problémáit a mű egészéből magyarázni.» Sajátosan keveredik e jellemvonás Bérczy Károlynak — aki szintén megyénk szülőtte és a kozelmúltban ünnepeltük halálának 100. évfordulóját — a Kisfaludy Társaság 1866. február 6-i ülésén felolvasott

A vádat szokták koholni, a tervet inkább forralni.

1825. sor: M:

Ki annyi **sáncot** vívtam a pogánytól,
Nem bírom-e áthágni ezt a sáncot?

A:

Ki annyi **sarcot** vívtam a pogánytól,
Nem bírom-e áthágni ezt a sáncot?

Arany javítása megtöri a kép (sánc) egységét, és gyengíti az ellentét erejét (a **pogánytól** vívtam sáncot, **ezt** a sáncot — zárdaajtó — ne tudnám-e áttörni?!)

2137. sor: M:

S lehúzza tán azt is, ki **azt** kimondra. (T. i. a „rejtett szót”).

A:

S lezúzza tán azt is, ki **őt** kimondta.

Madách két „**azt**”-ja egy sorban nem jóhangzású, mégis vitatható, helyes-e, hogy Arany a „rejtett szót” perszonalifikálja: „**őt**”.

Jegyzet. A Tragédia kiadásában, már az elsőben is, a nyolcadik szín végén, a 2137. sorban az „**őt**” szócska kurzívval van szedve. Meggyőződésem szerint ez a kurzív szedés félreértésen alapul. — Ez a sor a kéziratban így van: „S lezúzza tán azt is, ki kimondta.” A két utolsó szó közé T betoldó jellel javítás került: „S lezúzza tán azt is, ki **azt** kimondta.” Hogy ezt az „**azt**”, maga Madách toldotta-e be, vagy Arany, azt ma már majdnem lehetetlen megállapítani. Valószínűbb, hogy Madách. Később aztán, nyilván, mert a két „**azt**” Aranyak hangzásilag nem tetszett, a kézirat jobboldali margóján javítja az előbb betoldott s aztán áthúzott „**azt**” szócskát így: „**őt**”. Ezt a javítást kétséget kizáróan Arany végezte. Az „**őt**” szócskát a margón

emlékbeszédében, amelyben Bérczy helyesen hangsúlyozza Madách élete és életműve közötti összefüggést, de téved, amikor a költő pesszimizmusát a társadalmi valóságtól függetlenül származtatja.

A második fejezetben a tanulmányíró a Madách halálát követő nyolc évtized véleménydsungelében próbál járható utat találni, «megkeresni a látszólagos eszmei zűrzavar mögött meghúzódó világnézeti állásfoglalásokat, egymás mellé állítani a rokon véleményeket, amelyekből így kirajzolódnak irodalmi csoportosulások, irányok körvonalai, az osztályerőknek megfelelően szétőredezett magyar irodalombráfát.»

A Pulszky-Rákosi polémiaival vette kezdetét az a törekvés, miszerint a hivatalos irodalom a Madách-életművet is igyekezett kisajátítani saját céljainak megfelelően. Madáchot elszakították korának konkrét társadalmi-politikai valóságától, s az «örök emberi» vonásokat hangsúlyozták. «Hogy mégis itt-ott feltűnnek a múlt század végi és a XX. század eleji értelmezések között értékes megjegyzések, sőt átfogó tanulmányok is, azt a pozitívista irodalomtörténetírás magyarországi térhódításával kell magyaráznunk. Madách esetében ugyanis az «időfelettség» hirdetőivel szemben bizonyos tényanyag felkutatása és pozitívista felsorakoztatása föltétlenül közelebb vitt az igazsághoz.»

A polgári Madách-irodalom talán legismertebb, legtöbbet emlegetett képviselője Alexander Bernát. Több tanulmányában s Az ember tragédiája magyarázatos kiadásában fejtette ki nézeteit, jelentős hatást gyakorolt a közvéleményre, sőt e hatás nyomai még ma is felbukkannak. Végig nem vitt, következtetéseiben visszajára fordított, valamint nyíltan haladásellenes nézetekből áll az Alexander mutatta Madách-kép. A pozitív elemeket elnyomja az «örökérvényűség» igénye — amely így éppen a gyors mulandósághoz vezet.

kétszer aláhúzta. De bizonyosan nem azért, hogy kurzívan szedjék, hanem csak hangsúlyozni akarta a szedő számára, hogy ez a végső betoldás az áthúzott „azt” helyett. Másutt is találunk olyan Arany-javítást, ahol a kétszeres aláhúzás csak a korrekció elvégzését hangsúlyozza és nem kurzív szedést kíván. — Javasoljuk, hogy a további kiadásokban ezt az „öt” szócskát kurzív helyett símán szedjék. — Egyébként Madách takarékosan bánik az aláhúzásokkal. A Tragédia egész kéziratában csak hat szó van aláhúzva kurzív szedésre, mindegyik Madáchtól: az 321., 2685., 3167., 3260. 3273., 3276. sorban.

2746. sor: M:

Vagy gyermekem s nóm koldulásra termett?

A:

Vagy gyermekem s nóm koldusbotra termett?

A koldusbot szociális állapot kifejezése, a koldulás pedig cselekmény, s itt erről van szó.

2914. sor: M:

A munkásoknak bérét kell lehúzni.

A:

A munka bérét kell csökkenteni.

Madách szövege dinamikusabb, s jobban érzékelteti, hogy amiről itt szó van, az a munkások elevenjébe vág: lehúzás=munkásnyűzás.

3409. sor: M:

Fűtőszertül a víz kínálkozik.

A:

Fűtőszertül a víz ajánlkozik.

Az eredeti jobb, mert az anyag kínálkozik, a személy ajánlkozik.

Palágyi Menyhértnél és Bodor Aladárnál az egyén tragédiája kerül előtérbe, mások (Eayer József, Kármán Mór, Endrődi Sándor, Pintér Jenő) a teológiai értelmezés felé hajlanak, a pozitív örökséget pedig leginkább Riedl Frigyes és Voinovich Géza Madách-magyarázata hordozza. A Nyugat Madách-portréját az esztétizálás, az «időfelettség» jellemzi, a szellemtörténeti iskola pedig az eszméket, mint a történelem folyamán ismétlődő szellemi irányokat tünteti fel, figyelmen kívül hagyva az eszmék társadalmi-történelmi meghatározottságát.

«Madách kisajátításának utolsó, legtragikusabb fejezete a fasizmus magyarországi térhódításaival függ össze. 1933. Hitler németországi uralomrajutásának éve. És ez az év jelzi az új, minden addiginál sötétebb fejezet kezdetét a Madách-irodalomban. 1933 előtt is megpróbálta a reakció saját céljaira felhasználni Az ember tragédiáját: a fasizmus nyíltabban teszi ezt, sőt egyenesen a Tragédiára hivatkozva bizonyítja létjogosultságát. Kornis Gyula (Madách és korunk. Budapesti Szemle 1933. 230. k. 117.) kerteles nélkül, nyíltan megnevezi Mussolini, Hitler, Kemal, Pilsudski diktatúráját, majd így folytatja tanulmányát: «Mintha csak Miltiadestől tanultak volna ezek a diktátorok. . . Jobban munkálkodhatik az államférfi népe javára, ha a maga hatalmi ereje s nem a tömeg szeszélyes gerjedelme irányítja. A mai diktatúrák öngazolása szóról szóra megelhető Madáchban.»

A marxista irodalomtörténetnek a polgári örökséggel kellett először megvívnia harcát Madách igazáért. Egymás után láttak napvilágot az új összegezesek, szintézis-törekvések: Waldapfel József, Sötér István és Horváth Károly tollából. Az 1956-os bemutató után Révai József írt «helyrelevő» értékelést a revizionista értelmezés ellenpólusaként. Napjaink marxista Madách-kutatása a Sötér-járta úton halad: «a nemzeti sors az emberiség sorsa

4078 sor: M:

Hadd korlátozzon az arasznyi lét.

A:

Fog korlátozni az arasznyi lét.

A „fog” jövőidejű segédszót kerülni, sőt irtani kell.

Stb.

Míndez természetesen semmit sem kisebbíti Arany iránti hálánkat.

Egyébként már régebben is voltak Madách-kutatók, akik az Arany javításait mérlegre tették. Gulyás Pál pl. a Válasz című folyóirat 1934. májusi számában többek között ezt írja: „... több helyen vissza kell állítani Madách szövegét... Arany akadémizmusa... az aranyjánosi pedantéria, ... ez az illedelmesen és feszesen lépkedő jambus-gond nem állott összhangban a mű világtávlatával...”

Babits Mihály, a poeta doctus pedig már 1923-ban megállapította (Előszó egy új Madách-kiadáshoz: Nyugat, centenáriumi Madách-szám): a Tragédia „versel, amik nehézkesek voltak megírásuk idején, ma frissek, mintha tegnap keltek volna; mint némely sütemény, mely szárazan és keményen jön ki a sütőből, frissességet nyer az az idő fürdejében...”

Bizonyos, hogy a Tragédia mélyragyogású remekművének nyelvi szépségei, gyönyörű „zordonságai” ma jobban elénktűnnek, mint születése korában.

Mégis, nemcsak a kegyelet, hanem az igazság is azt kívánja, hogy Arany János szakértő kezének tapintatos simításait még jószándékú restaurálással se töröljük le Madách művéről.

Az azonban bizonyos, hogy szükség volna Az ember tragédiájának egy egészen részletes, új, pontos kritikai kiadására, világosan feltárva az őszöveget, s mellette könnyen észrevehető módon Szontágh Pál, Arany János és Szász Károly változtatásait.

A kutatók és gyűjtők e mellett bizonytalansággal vennék a Tragédia kéziratának, e tán legbecesebb ereklyénknek faksimile kiadását is.

miatt érdekl. — az emberiség sorsában pedig a nemzeti sors megoldását is várja. Mert, ha a luciferi determinizmus törvénye az egész történelemre, az egész emberiségre érvényes: úgy a nemzeti törekvéseknek sincs értelmük, s a nemzet sorsa éppoly kilátástalan, mint az emberiségé. Ha nincs szabad akarat, úgy értelmetlen a forradalom, — s értelmetlen a hazáért hozott minden áldozat. Nemzet és haladás ügye tehát szorosan összefügg Madáchnál, egyik a másikat feltételezi. Mi több: a nemzeti ügyet is az emberiség ügye felől szemléli, fogja fel a Tragédia.» (Nemzet és haladás. 670.)

Madách halálának száz éves évfordulója Kántor Lajos szerint is különleges jelentőségű. Az ember tragédiája értékelése történetében. Utal Waldapfel Józsefnek a salgótarjáni jubileumi ünnepségen tartott előadására, mely pontosan leméri Madáchnak Fourier-hez való viszonyát. A komparatizmus újjászületése a marxista irodalomtudományban Madách világirodalmi kapcsolatainak újszerű feltárását is lehetővé tette, illetve teszi.

Kántor Lajos fegyelmzett szerkesztésű, filológailag is rendkívül értékes történeti elemzésének konklúziója, hogy az évszázados hordaléktól már megtisztított, reális ellentmondásaiban előttünk álló költői mű még a helytelen értelmezések veszélyeit is túlélte. A Madách-probléma még nem lezárt, de a marxista irodalomtörténetírás lényegében megtalálta azokat a szempontokat, amelyek alapján Madách művét a haladó magyar irodalmi hagyomány szerves részének tekintjük.

CSONGRÁDY BÉLA